

VIVESIANA

Vol. V

2019

ASSOCIACIÓ D'AMICS DE LLUÍS VIVES
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

VIVESIANA

ISSN 2445-236X | Vol. V. 2019

Edita: Associació d'Amics de Lluís Vives – Universitat de València

C./ La Nau, 2

46003 València

URL permanent: <https://ojs.uv.es/index.php/VIVESIANA>

Consell científic

Antonio Ariño (Universitat de València, Espanya)

Francisco Calero (Universidad Nacional de Educación a Distancia, Espanya)

Karl Kohut (Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt, Alemanya)

Marina Mestre Zaragoza (École Normale Supérieure, Lyon, França)

Gilbert Tournoy (Katholieke Universiteit Leuven, Bèlgica)

Consell editorial

Marco Antonio Coronel (Universitat de València)

Francesc J. Hernández (Universitat de València)

Helena Rausell (Universitat de València)

VIVESIANA és una revista científica anual, que té com a objectiu la publicació d'estudis sobre Joan Lluís Vives i el Renaixement. Es publica en Open Journal System. La secció ARTICLES està sotmesa a avaluació.

VIVESIANA es una revista científica anual, que tiene como objetivo la publicación de estudios sobre Juan Luis Vives y el Renacimiento. Se publica en Open Journal System. La sección ARTICLES está sometida a evaluación.

VIVESIANA

ISSN 2445-236X | Vol. V. 2019

INDEX

Introducció / Introducción	5
Obres de Vives / Obras de Vives	7-101
Lluís Vives: <i>Sobre els inicis, escoles i lloances de la filosofia</i>	
ADELA CODONYER	9-26
Sobre los diálogos escolares de Juan Luis Vives en México en 1554: una edición con comentario. Transcripción de los Comentarios Latinos de Francisco Cervantes de Salazar a los Diálogos Escolares de Juan Luis Vives en el ejemplar de la <i>Lingua Latinae Exercitatio</i> publicada en México en 1554	
VÍCTOR MANUEL SANCHIS AMAT	27-101
Articles / Artículos	103-201
Joan Lluís Vives i els emblemes / <i>Joan Lluís Vives and the Emblems</i>	
FRANCESC-X. BLAY MESEGUER	105-116
<i>Fructuosa coniunctio</i> , amor y compasión en Juan Luis Vives / <i>Fructuosa coniunctio, love and compassion in Juan Luis Vives</i>	
JOSÉ V. BONET-SÁNCHEZ	117-130
Grandeza, Generosidad y Prudencia de Luis Vives / <i>Greatness, Generosity, and Prudence in Luis Vives</i>	
FRANCISCO CALERO CALERO	131-147
Vives: modelo de la lengua castellana. A propósito de la carta nº XLIX de las <i>Cartas marruecas</i> de José de Cadalso / <i>Vives: model of Castilian language. Concerning the letter N. XLIX of Cartas marruecas of José de Cadalso</i>	
MARÍA JOSÉ CERCADILLO	149-156

VIVESIANA

ISSN 2445-236X | Vol. V. 2019

Fama póstuma de Vives en un poema inédito / *Vives posthumous fame in an unpublished poem*

VALENTÍN MORENO Y FRANCISCO CALERO 157-184

La primera edición valenciana de los *Diálogos* de Vives / *The first Valencian edition of Vives Dialogues*

HELENA RAUSELL Y FRANCESC J. HERNÁNDEZ 185-188

Filosofía en el Renacimiento. El legado de Juan Luis Vives al quehacer filosófico / *Philosophy in the Renaissance. The legacy of Juan Luis Vives to the philosophical task*

RAÚL FRANCISCO SEBASTIÁN SOLANES 189-201

Llibres / Libros 203-210

Tras los pasos de Vives. Reseña de Jaime Vilarroig (ed.), *En busca del humanismo perdido. Estudios sobre la obra de Juan Luis Vives*. Granada: Comares, 2017.

DAVID GONZÁLEZ NIÑEROLA 205-210

Miscel·lània / Miscelánea 211-219

Dues poesies sobre Vives.

JOSEP MANUEL ESTEVE 213-216

Una fotografia d'Eleanor K. Paucker del monument a Vives

ELEANOR K. PAUCKER 217-218

ARTICLES / ARTÍCULOS

VIVESIANA

JOAN LLUÍS VIVES I ELS EMBLEMES

Joan Lluís Vives and the Emblems

Francesc-X. Blay Meseguer

Resum

En aquest treball es defensa la tesi que el primer llibre d'emblemes el va publicar Joan Lluís Vives en 1524 (*Symbola sive Satellitium animae*), set anys abans que el conegut del jurista i humanista italià Andrea Alciato, *Emblematum liber* (1531), considerat fins ara el primer que va iniciar el gènere. Tanmateix, l'humanista valencià és completament ignorat en l'abundant bibliografia disponible sobre emblemàtica. Es reivindica per tant que Vives mereix ocupar el seu lloc en la història d'aquest tipus de publicacions.

Paraules clau

Satellitium, símbol, emblema, al·legoria, humanisme

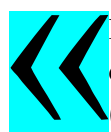
Abstract

This article aims to defend the thesis that the first book of emblems was published by Juan Luis Vives in 1524 (*Symbola sive Satellitium animae*), seven years before the one by the well-known Italian jurist and humanist Andrea Alciato *Emblematum liber* (1531), considered up to now to be the first one to start the genre. However, the Valencian humanist has been completely ignored in the extensive bibliography available on emblematics and therefore we claim that Vives deserves his place in the history of this kind of publications.

Keywords

Satellitium, symbol, emblem, allegory, humanism

1. PRESENTACIÓ

«Deleitando enseña». Aquest era el títol, ben adient, d'una exposició sobre emblemàtica organitzat per la Universitat de Navarra amb motiu del Setè Congrés (2009) de la Sociedad Española de Emblemática. I ben adient perquè cobria els dos objectius que inicialment pretenia assolir tot emblema o símbol: ser agradable a la vista i

resultar sempre grat per al lector, per un costat, i oferir algun missatge, directriu o consell útil per a la vida, per l'altre. El gènere va sorgir en el Renaixement, en ambients humanistes, i va assolir un èxit editorial extraordinari. Com a gènere literari o artístic potser ha desaparegut als nostres dies, però no la investigació i recopilació de repertoris exitosos en altres temps, del Renaixement i del Barroc sobretot, que han revifat en els darrers trenta anys, de manera que les persones interessades en aquest camp tan suggestiu poden disposar de pàgines web, repertoris bibliogràfics, congressos, exposicions i edicions digitals. Per això s'han pogut comptabilitzar més de 6.500 publicacions entre 1531 i 1700 (Poza, 2016).

Els estudis actuals, a més a més, s'han obert a altres camps, i com tot el que fa referència al món simbòlic, perviu en altres formes d'expressió (publicitat, eslògans, campanyes de tot tipus...) que han ajudat en certa mida a recuperar el valor d'antigues publicacions per la utilització d'un llenguatge al·legòric, emblemàtic o simbòlic. Com diu Peter M. Daly, «el emblema, medio de comunicació simbòlica, es hoy un tema de investigación interdisciplinària que abarca las literaturas neolatinas y vernaculares, las artes visuales y la cultura material» (Bernat 7). Però és aquest un camp que excedeix els objectius –més aviat modestos– del present treball, que solament pretén centrar-se en els moments inicials dels emblemes o símbols en relació a l'aportació al tema del nostre humanista Joan Lluís Vives.

Al marge de les diferents teories sobre el que és i no és emblema (Daly 2014, cap. I), tradicionalment l'emblema és una composició original en la qual entren bàsicament tres elements, els coneguts com *emblema triplex* com a forma «canònica» (tot i que veurem que no ho és tant, de canònica):

- una *idea*, normalment de caire educatiu o moral, expressada mitjançant un lema, «mote», frase o divisa, sempre molt breu, que s'anomena *inscriptio* (Vives concreta i afirma que no ha de tenir més de cinc paraules);
- una imatge, figura, il·lustració o representació d'eixa idea, habitualment de caire al·legòric, la *pictura*;
- i una explicació o explanació, anomenada *suscriptio* o *expositio*, en general també breu, en vers o en prosa, d'eixa idea i/o imatge.

Com que l'objectiu gairebé sempre és moralitzador o instructiu, els temes que solen tractar són de moral i costums, de religió o de política. Molts emblemes són originals dels autors que els enllesteixen, però és molt freqüent que s'inspiren o utilitzen com a font principal les Sagrades Escriptures, especialment els coneguts com llibres sapiencials, i els autors de l'antiguitat grecolatina. Quan més aguts, incisius i erudits són, més prestigi i credibilitat assoleixen. La *pictura* que els acompanya són el complement, mai el nucli de l'emblema, entre altres raons perquè no sempre es capta tot el seu significat en un primer cop d'ull, cosa que sí ocorre amb el «mote» o lema, que sí és imprescindible, i és on rau el valor de l'emblema pel missatge o idea que transmet.

El nom del recurs literari i editorial ve del considerat primer llibre que iniciaria el gènere, *Emblematum liber*, del jurista i humanista italià Andrea Alciato, publicat en part de forma casual en 1531, que va tenir diverses reedicions i traduccions a llengües vernacles. En algunes edicions d'emblemes o reedicions d'Alciato també reben de vegades el nom de *symbola*, símbols, senyals o divises; i en algun prefaci d'Alciato s'afirma que *ludendo effudit aforismoi* [en

grec] ('escrivint per diversió va escampar aforismes'). En el segle XVII alguns autors, com el murcià Diego Saavedra Fajardo, els anomenaran *empresas*.

Aquesta forma concreta d'expressió va ser molt apreciada a partir del Renaixement, i va gaudir tant del gust dels lletraferits per la seua capacitat didàctica i moralitzadora que va generar un nou tipus de publicació: el que es feia amb magnífiques il·lustracions de cada emblema o insígnia, pràcticament un per pàgina (però no sempre), amb els tres elements indicats en cada una. Però no era un gènere rígid, i no sempre estan els tres elements ni compleixen les regles que hem indicat: ni tots els lemes van sempre acompanyats de figures al·legòriques (el llibre d'Alciato, posem per cas, es va publicar amb figures sense ell saber-ho, i té aproximadament un 10 % de màximes sense *pictura*), ni sempre l'explicació és breu (el centenar de *Empresas políticas* de Saavedra Fajardo o els quatre-cents *Symbola et Emblemata* de Joaquim Camerarius *Junior* van acompanyats d'autèntics assajos, essent la il·lustració un element secundari o no tan rellevant), ni sempre porten la explicació corresponent (el volum *Symbola et Emblemata*, de Daniel de la Feuille, porta solament la *pictura* i el lema traduït a varis idiomes).

El gènere assolirà un gran èxit i desenvolupament al Renaixement i al Barroc en tota Europa, gràcies en gran part a la impremta, convertint-se molts d'ells en vertaders florilegis, repertoris o poliantees de sentències, adagis o màximes. Els llibres solen ser ben bonics, sobretot si es posa cura en l'edició i s'encarrega a un bon artesà il·lustrador la figura que ocupa la part central de la pàgina: una planta, un animal, un personatge mitològic, una escena humana..., sempre relacionat de forma simbòlica o al·legòrica amb el tema central, que pot ser de caràcter religiós, moral o polític. Aquest és un dels motius pel qual no tots els llibres d'emblemes són idèntics de plantejament, ni de qualitat: eren cars de publicar i no sempre es trobava un artista que satisfera les exigències de l'editor o del públic, o un impressor disposat a fer una inversió important. Per això ha atret també els historiadors de l'art o de la impremta, no solament els filòsofs, els filòlegs o els crítics literaris.

Sembla que els primers autors espanyols en parlar del tema són Francisco Sánchez, «el Brocense», en 1537, i Juan de Mal Lara en l'obra *La Philosophia Vulgar* (Sevilla, 1568), tot i que segons López Poza el primer llibre d'emblemes en castellà es va imprimir a Praga en 1581 (Juan de Borja, *Empresas morales*) i el primer imprés a Espanya és de 1589 (Juan de Horozco, *Emblemas morales*, Segovia) (Bernat 15-16), el qual va inspirar posteriorment el famós de Sebastián de Covarrubias (*Emblemas morales*, 1610). El d'Alciato es va publicar en castellà a Lió en 1549, traduït per Bernardino Daza Pinciano: *Los emblemas de Alciato traducidas en rhimas españolas*.

El gènere, com veiem, va fer molta fortuna i en els darrers anys ha augmentat el nombre de d'estudiosos, seguidors i simpatitzants: de tant en tant es reediten llibres facsímils i es publiquen recerques, hi ha una societat que organitza congressos monogràfics cada dos anys, s'ha constituït un grup d'investigació universitari dedicat al tema (Seminario interdisciplinar para el estudio de la Literatura áurea espanyola: SIELAE), a la xarxa està fàcilment accessible un web molt complet (<https://www.bidiso.es/Emblematica/>) i, per exemple, el núm. 833 de la revista *Ínsula* (maig de 2016) s'hi va ocupar amb un número monogràfic. Etcètera.

Potser el lector es pregunta ara: i què té a veure l'humanista valencià amb el tema de l'emblemàtica? Contestem: per a nosaltres molt; en realitat va ser un capdavanter del gènere, i pràcticament ningú no el cita o el té en compte. Aquesta és, per tant, la nostra reivindicació. Vegem-ho.

2. LLUÍS VIVES I ELS EMBLEMES

Joan Lluís Vives va publicar en 1524 un llibre o col·lecció de més de dos-cents emblemes, símbols o divises, set anys abans que el d'Alciato: *Symbola sive Satellitium animae*, dedicat a la princesa Maria Tudor, filla d'Enric VIII i Catalina d'Aragó. Era un llibre d'emblemes el *Satellitium*? Per nosaltres sí, i tractarem de demostrar-ho.

L'etapa anglesa (1523-1528) de l'humanista valencià Joan Lluís Vives és ben interessant no solament perquè va ser fecunda en obres, doncs va atendre pràcticament totes les persones sobre les quals tenia algun tipus d'obligació o gratitud (família real, Wolsey, More...), sinó també perquè el seu pas per Òxford i per la cort anglesa van contribuir a obrir-lo una mica més al capítol de preocupacions menys especulatives i més de tipus pràctic, com la política, la pau, la pobresa, la dona o l'educació. No eren tots temes nous en el seu inventari ideològic, com es pot comprovar en les seues publicacions anteriors, però és cert que s'endinsa en terrenys més compromesos i relacionats directament amb la vida dels ciutadans, tant pública com privada.

Un dels camps sobre el quals Vives ja havia manifestat interès des de l'època parisenca és la formació del jove. Al marge de les innovacions que introdueix en matèria educativa i que proposarà més tard (segons Jaime Vilaroig, «Vives es la pedagogía lo que Galileo a la astronomia, Newton a la física o Lavoissier a la química», pàg. 2), ara ens interessen tres obretes publicades juntes a Lovaina en 1524, que a més del tema que ara ens ocupa, els dels emblemes, mostren el seu objectiu de conduir els joves pel camí de la saviesa i la virtut cap a la *pietas litterata*. Les tres obres són: *De ratione studii puerilis* ('Pla d'estudis per xiquets', Oxford 7/10/1523), un breu conjunt de suggeriments per a la iniciació dels estudis de la princesa Maria Tudor, que podríem considerar un pla d'estudis de gramàtica per als inicis escolars. I dues obretes de màximes i sentències que pretenien servir els joves d'orientació en el camp de l'erudició i la virtut, tan del gust de l'humanisme nòrdic: la *Introductio ad Sapientiam* ('Introducció a la Saviesa', Bruges, 1524), que gaudirà d'un gran èxit editorial pels sis-cents consells assenyats i reflexions que hi aporta per als estudiants —el mateix Vives els defineix com «floretes dels filòsofs i autors sagrats», perquè el preceptor trie les que considere més adients—; i *Symbola sive Satellitium animae* ('Símbols o escorta de l'ànima', Bruges 1/07/1524), també dedicat a Maria Tudor, conjunt d'uns dos-cents símbols, lemes o emblemes com a guia de la seua vida i, indirectament, exemple o model de frases o cites que podria ella arreplegar i copiar al seu quadern (*charta* o *codex excerptorius*) en els exercicis escolars. Enrique González considera l'obra «a collection of apophthegms or moral emblems» (González 2008, 366), potser el primer que els anomena així.

Fidel al seu plantejament, Vives recomana lectures educatives i útils tant per a l'estudi de la gramàtica llatina com per a la formació moral, i van dirigides totes cap al gènere sentenciós per la capacitat didàctica que hi aporten: «Alternant amb aquests exercicis –deia– aprenga els Dístics de Cató, les sentències de Publili Sirus i els aforismes dels Set Savis, tots els quals va aplegar i explicar Erasme en un llibre petit» (M, I, 265; LR II, 323). És a dir, que com diu Wolff, «Vivès rehausse la dignité de la maxime» (Wolff 143). D'aquests autors seleccionarà les màximes breus (*sententiolis*) que siguen més útils per a la vida pràctica i facen d'antídoto contra l'adversa fortuna. Es veu clar que en aquest recull intenta inculcar el que Monzón (1992, 24) anomena estoïcisme cristià. Més endavant amplia la llista d'autors recomanats a Ciceró, Sèneca, Plutarc, alguns diàlegs de Plató, Sant Agustí, Sant Jeroni, Erasme, Thomas More..., dels quals indica: «Els autors amb els quals practicarà, seran aquells que polisquen i formen al mateix temps llengua i moral; també que no solament ensenyen a *saber bé* sinó també a *viure bé*» (RSP, M, I, 266; LR II, 326) [subratllat nostre].

Els primers anys es publicaran totes tres sempre juntes, i el volum va gaudir de molt bona acceptació en Europa al llarg del segle XVI, tant en llatí com en traduccions al vernacle (González 2008, 365ss). Després de la primera edició de Lovaina de 1524, es va reeditar quasi de forma immediata a Bruges (1526), a París (1527) i a Anvers (1530). «El éxito de la obra fue instantáneo y superó las cien ediciones a lo largo de siglo XVI. (...) Más allá de su finalidad escolar, la *Introductio* fue leída como un manual de moral laica, en especial en los medios protestantes» (Príncipe, 158 i 159). En efecte; de les tres obretes, la que més fortuna editorial ha tingut per separat i ha estat objecte de més estudis és, sens dubte, la *Introductio*.

Satellitium, en canvi, ha passat més desapercebut en els nostres temps, tot i formar part del mateix bloc d'obres clarament enfocades a la instrucció i formació i, a més, pertànyer al gènere sentenciós, que tant agrada a les editorials actualment, o fins i tot ser un llibre d'emblemes o «motes», matèria que com hem vist ha generat una desena de Congressos. De fet, i que sapiguem, no s'ha reeditat a penes, tret de l'èxit inicial indicat del conjunt, ni traduït al nostre país en cap llengua vernacle, si fem excepció de la dels anys 40 de Llorenç Riber.

Formalment, *Satellitium* és una obra semblant a la *Introductio*, totes dues poden ser considerades un conjunt de sentències, màximes, aforismes o adagis, que tant encisava els humanistes del Renaixement; però des d'un altre punt de vista poden ser obres diferents. La *Introductio* no té ni dedicatòria, ni justificació, ni paraules nuncupatòries: no les necessita; comença directament amb la primera sentència, màxima o reflexió, i acaba amb la número 600; això sí, està distribuïda per capítols (la saviesa, el cos, l'erudició, la virtut, el menjar... fins divuit) i, tot i ser considerat un llibre sapiencial, fa molt poques cites erudites (bíbliques quasi exclusivament). *Satellitium* en canvi sí les inclou (bíbliques i clàssiques), no té divisions internes, i les dedica a la princesa Maria Tudor, a la qual li explica el motiu de la forma breu i quines característiques ha de reunir l'escorta o emblema.

Considerem que aquesta introducció-dedicatòria és tot un tractadet sobre emblemàtica, gènere que ell evidentment és conscient que ja existeix i que coneix perfectament (es refereix per exemple a les insígnies o lemes que molts prínceps utilitzen, que alguns autors qualificarien de «protoemblemàtica»), però que amb aquesta proposta a la princesa vol

donar-li una altra dimensió, que és més o menys l'orientació més exitosa que agafarà a partir dels emblemes d'Alciato: la de instruir i ajudar a dirigir la conducta cap a la virtut, o com diu el mateix Vives, perquè «regisca tota la vida i les teues accions» (*in tota vita atque actionibus tuis regnet*). La breu dedicatòria, a penes dues pàgines en l'edició de Maians, no té desperdici i podríem considerar-la la prova del que diu Carlos Clavería sobre Vives: «no dio puntada sin hilo y no hay página suya que no valga un potosí» (Clavería 323).

Comença el text fent un paral·lelisme clarificador: és costum que els prínceps tinguen una escorta (*satellitium*) perquè vigile i procure per la seua seguretat personal (del cos i de la vida). Ell, a petició de sa mare, la reina Catalina, li posarà també a la princesa una escorta, però per a la seua ànima, ja que major perill tenen per a l'ànima els atacs del vicis que per al cos les violències exteriors, doncs major estima i preocupació mereix l'ànima que el cos. Però aprofita el paral·lelisme per a introduir dues reflexions polítiques interessants: la primera, que aquest costum dels escortes o guàrdia de vigilància dels prínceps, és més general que sàvia o bona perquè vol dir que s'adopta per por i per mala consciència, doncs «no hi ha escorta més segura i fidel que la innocència o el amor dels pobles, el qual no es pot arrencar per les armes o pel terror» (*nec ulla certior custodia sit, aut fidelior, quam innocentia et populorum amor, qui non armis aut terrore extorquetur*), sinó per l'amor, la lleialtat i la preocupació pel bé públic; i recorda la dita sàvia d'Agasicles, rei d'Esparta: qualsevol pot regnar sense escorta si governa els seus súbdits com si fóra un pare (*posse quemvis sine satellitio regnare, qui sic subditis imperaret ut filius pater*). La segona reflexió, que serveix per reforçar la seua proposta de proposar escorta per a l'ànima, és que una escorta «material», de persones, mai és segura, doncs pot ser objecte de suborn o de traïció motivats per la por o pels diners, com li va passar a Neró o a Galba; l'escorta que proposa Vives per a l'ànima, mai trairà, sempre serà fidel.

Explica a continuació que li dóna el nom de senyal o símbol (*symbola*) com si foren les marques (*notae*) amb les quals, de forma estúpida i arrogant, molts prínceps es distingien amb insígnies per atemorir els ciutadans recorrent a figures d'animals salvatges que representen la ferocitat, com són llops, lleons, serps, dragons, àguiles, óssos...; i afig, «pot entendre's de qui parle, però no cal que done més explicacions» (*intelligi potest de quibus loquar, nec mihi explicatius quicquam dicere necesse est*). Confesse que no son capaç d'endevinar amb certesa de qui parla, perquè podria referir-se a l'àguila de la casa Habsburg, o a la serp que es menja una persona (un xiquet?) dels Visconti de Milà, o a.... Rebla la crítica a aquest tipus d'insígnia afirmant que molt millor seria utilitzar com a insígnia alguna cosa més atractiva i agradable per la seua serietat, elegància o suavitat.

Però com han de ser eixos símbols o emblemes? Quines característiques han de tenir perquè siguen de debò «escortes de l'ànima», i perquè puguen ser tingudes en compte en tot moment i, per tant, fer de guia per ser fàcils de recordar? I resumeix el que serà fins avui un tret bàsic de l'emblema:

«Realment la llei dels emblemes és aquesta: que la sentència es resolga amb poques paraules, màxim cinc, i com més breus són, més elegància tenen; com és aquella dita d'August: *Matura* –no pares, però vés a poc a poc–; l'emblema també ha d'amagar un xic d'obscuritat i d'al·legoria, de manera que es desvie un poc del sentit natural, però que no

«siga tant com feia Pitàgores per a allunyar els incultes de la comprensió de les seues dites» (M IV, 31-32; LR I, 1178; EJD 82, 371).

Precisament perquè eixa part de possible obscuritat no siga un entrebanc per a la seua comprensió, Vives acompanya cada enunciat d'una breu exposició o explicació, citant si cal l'autor o l'origen. I així és com Vives formula més de dos-cents emblemes, lemes, símbols, escortes de l'ànima o insígnies, la majoria d'aquests extrets dels llibres sapiencials bíblics i d'autors clàssics, que coneixia molt bé. Heus ací uns exemples d'emblemes que proposa: *murus aeneus sana conscientia* ('mur de bronze és una bona consciència'; Horaci), *bonis omnia in bonum* ('als bons tot els surt bé'; Sant Pau); *satis relicturo* ('bastant per al que ho ha de deixar'; l'assumirà Honorat Joan al bisbat d'Osma); *suspicionibus, secur* ('per a les sospites, corbella'); *virtus, instar omnium* ('la virtut per a tot'; estoics); *sal vitae, amicitia* ('l'amistat, sal de la vida'; Ciceró); *oculus vitae, sapientia* ('la saviesa, ull de la vida'); *pauper egens, non carens* ('pobre és el que necessita, no el que no té'; Sòcrates); *fortuna fallacior, quo blandior* ('la fortuna és molt més enganyosa com més agradable'; així li passà al jove cardenal Guillem de Croy); *magnum satellitium, amor* ('la millor escorta, l'amor'; Claudià i Sal·lusti); *matura* ('vés de pressa a poc a poc'; August-Suetoni); *veritas, tempora filia* ('la veritat, filla del temps'; Ciceró); *sine querela* ('sense queixa'; Sèneca, la que més estima Vives per ell); *princeps, multis consulendo* ('el príncep ha de mirar pel bé de molts'); *alata aetas* ('el temps passa volant'; Ovidi); i així fins a dues-centes tretze o quinze, segons les edicions. En alguns casos junta dos o tres màximes de tema semblant i fa una explicació conjunta (42. *Disce vivere* i 43. *Disce mori*, 'aprén a viure' i 'aprén a morir'); en altres enriqueix el contingut de la màxima amb alguna sentència complementària d'algun autor clàssic (40. *Gloria crocodilus*, 'la glòria és com el cocodril', amb una cita de Suetoni sobre Cató: 'com menys buscava la glòria, més l'aconseguia'). És estrany que tenint aquesta obreta la meitat d'extensió que la *Introductio*, i entrant de ple en el gènere emblemàtic, que tants estudiosos té en l'actualitat, no haja estat reeditada o traduïda més vegades.

En aquest llibret solament n'ha seleccionat poc més de 200, però Vives reconeix que el gènere és quasi inesgotable per les fonts que poden utilitzar-se i que per tant podrien ser moltes més. Vives de fet intercanviava amb els amics, com altres humanistes, aforismes i sentències que anava trobant en les seues lectures i escorcolls. I no en són poques. Conclou en el darrer emblema, com una mena d'epíleg o recapitulació, que també marca un camí a seguir a futurs conreadors del gènere:

«Molts altres símbols o emblemes poden treure's de Plató, Ciceró, Sèneca, Horaci, i principalment de les Sagrades Escripures, font copiosíssima, neta i pura. En els autors de la nostra religió hi ha tants proverbis, metàfores, al·legories, faules i històries, que poden proporcionar-nos-en un gran nombre. I els que hem posat ací poden modificar-se i donar-los un altre sentit, i dels escolis treure'n altres. Per aixó no he volgut posar els que van en boca de tots, com: *nosce te ipsum* (coneix-te a tu mateix), *ne quid nimis* (de res massa), *sponde, iactura praesto est* (fes-te garant, i la desgràcia és segura) que diuen que són els tres oracles d'Apolo... Els que he posat són suficients, o per a l'abundància de sentències, que estan incloses la majoria en aquestes, o per a mostrar de quina manera se'n poden formular moltíssims».

En definitiva, i com a conclusió, podem veure que en aquest llibret de Vives estan tots els elements bàsics que constitueixen el gènere emblemàtic tal com es desenvoluparà durant els segles XVI, XVII i XVIII, a excepció del gravat o il·lustració, que en Vives està absent, però ja hem vist que no és un element imprescindible. El mèrit d'Alciato, i potser l'originalitat, ha estat precisament afegir la *pictura* per fer l'emblema més comprensiu i agradós a la vista, tot i que com diuen els experts Alciato no ho havia previst inicialment, i va ser en part un conjunt de casualitats afortunades. Els elements que Vives aporta com a constitutius del gènere serien aquests:

- Ja existien les divises o símbols, com els que volen mostrar ferocitat, o altres qualitats, tot utilitzant la imatge d'un animal salvatge. Aquest seria un precedent del gènere (i dels bestiaris...).
- L'emblema, lema o divisa ha de ser breu, màxim cinc paraules, i com més breu més elegant és.
- Tenen, o poden tenir, una doble funció: instrucció i formació (moral, política o religiosa), i també com a exercici escolar (seleccionar, copiar, traduir...).
- El missatge del lema ha de tenir alguna lleugera obscuritat i simbologia al·legòrica.
- Per evitar que el simbolisme de l'emblema dificulti la seua comprensió, s'acompanyen sempre d'explicació, en general breu també (alguns repertoris ho fan mitjançant epigrames).
- Alguns emblemes són creació de l'autor, però també se solen utilitzar com a font les Sagrades Escripures, els llibres sapiencials sobretot, i els autors grecollatins, camps inesgotables d'emblemes, màximes, adagis i aforismes.

Per això ens resulta sorprenent que en el web esmentat, en repertoris bibliogràfics i en tres darreres publicacions sobre emblemàtica, magnífiques per altre costat (Bernat, 1999; Miñano, 2015; i *Índice* núm. 833, 2016), ignoren totalment Lluís Vives. Tampoc l'interessant article d'Etienne Wolff sobre els dos llibres sapiencials de l'humanista valencià (*Introductio ad Sapientiam* i el *Satellitium* esmentat) fa referència a aquest aspecte (Wolff 2005). Solament Beatriz Anton va dedicar una mica d'atenció a la influència d'aquest llibre de Vives sobre els emblemes de Camerarius i de Carolides (Anton 2012), que veurem després. I res més, que sapiguem. El fet que, segons Teresa Llácer i Víctor Mínguez (*Ínsula* 833), l'introduïdor capdavanter del gènere a Amèrica haja estat l'humanista castellà Francisco Cervantes de Salazar, deixeble i admirador de Vives, ens porta de nou a l'humanista valencià.

Som de l'opinió, per tant, que seria més exacte afirmar que el gènere emblemàtic s'inicia per descomptat amb el llibre *Emblematum liber* d'Andrea Alciato, però tenint com a immediat i excel·lent precedent, o brillant impuls inicial, el *Satellitium* de Joan Lluís Vives, ben considerat als segles XVI i XVII. Considerem, doncs, a Vives si no l'inventor sí almenys un capdavanter i, segurament, autor del primer llibre d'emblemes d'Europa i, potser també, una de les primeres formulacions teòriques sobre l'emblema: el que hauria de ser, la seua funció, les característiques que ha de reunir i on pot beure o inspirar-se un autor. És cert que el llibre de Vives no porta acompanyament gràfic, com faria poc després el d'Alciato (i gràcies al qual assoliria tanta popularitat), però no hem d'oblidar que alguns llibres posteriors, inclosos en el gènere emblemàtic, tampoc no en porten. Per això, sense restar cap mèrit al d'Alciato –faltaria!– pensem sincerament que Vives mereix l'honor de

figurar en un lloc destacat pel que fa a la confecció de llibres d'emblemes, almenys com a un il·lustre iniciador, o precedent, i no ser totalment ignorat pels especialistes, ara que sembla revifar el gènere entre els erudits, acadèmics, editors i lletraferits.

3. REPERCUSIONS POSTERIORS

Va tenir influències el *Satellitium* en emblematistes posteriors? O més aviat va ser una obreta desconeguda que va passar desapercebuda per als seus contemporanis i humanistes del Renaixement i del Barroc? Potser falten estudis i treballs que s'endinsen en aquest tema i afinen millor fins a quin punt Vives va ser tingut en compte, o citat, o va tenir seguidors. Però alguna de les coses que s'han publicat sobre el període ratifica, directament o indirectament, que les obres de Vives van ser conegudes, apreciades i, de vegades, recollides com una mena d'argument d'autoritat, com veurem. Sobre l'evolució històrica de la recepció de la seues obres disposem de dues obres magnífiques, publicades quasi simultàniament: la de Valentín Moreno (2006) i la de Enrique González-Víctor Gutiérrez (2007).

Tots dos es fan ressò del gran prestigi que va assolir l'humanista valencià en vida, des de ben aviat, i també en anys posteriors a la seua mort. Són molt conegudes entre els vivistes les lloances que tant Erasme com Thomas More li dediquen quan tenia vint-i-tants anys (i, per tant, encara no havia escrit les grans obres que consolidarien la seua solidesa com a humanista i intel·lectual). (Vegeu Allen Ep. 917 i 1082; EJD Ep. 16 i 32). González cita el jesuïta flamenc Andreas Schott (1552-1629) que considerava que els homes més destacats en la república de les lletres de les primeres dècades del segle XVI eren Guillem Budé per l'enginy, Erasme de Rotterdam per la facúndia literària, i Lluís Vives pel seu judici. A aquesta «trinitat» de les *bonae litterae* Álvaro de Silva n'afeg un quart: Thomas More, amb la qual cosa tindriem els «quatre evangelistes» de l'humanisme (Silva 24).

Hem vist més amunt l'èxit editorial inicial del volum triple del valencià de 1524 que demostra una difusió evident de les sentències i emblemes dels nostre autor durant els primers anys. Avancem una mica en el temps. L'humanista aragonés i professor de l'estudi General de València, Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579), va ser un autor molt prolífic en la confecció de repertoris de proverbis i d'adagis. En la seua obra de caràcter didàctic dirigida als joves, *El estudioso cortesano* (València, 1573), i com expliquen Andrés Gallego i Juan F. Alcina, l'humanista aragonés inclou una selecció de sentències de Lluís Vives baix l'epígraf «Consuelos de Luys Vives para todo lo dicho muy provechoso, los quales y el Petrarcha de próspera y aduersa fortuna leerás muchas vezes» (pàg. 39-45), i cap el final del llibre inclou una vintena d'emblemes o *satellitium* de Vives de gran utilitat per als joves (Gallego 185; i Alcina 1995, 223). La possible influència de Vives en el citat Francisco Cervantes de Salazar, introductor de l'emblemàtica a les Índies espanyoles, no és descartable, però caldria depurar-la una mica més (Sanchis 2012).

Valentín Moreno fa també una aportació interessant per al nostre propòsit perquè analitza les possibles influències de Vives en autors del segle XVII, sobretot en els més donats al gènere sentenciós, com Saavedra Fajardo (1584-1648) i Baltasar Gracián (1601-1658), i per això mateix adverteix que alguna sentència de Vives va passar a formar part també d'alguna poliantea o recopilatori de màximes i dites tan en voga al nostre Barroc (Moreno 599ss). Seguint el repertori bibliogràfic de Sagrario López, que recull quasi dues-centes obres dels segles XVI i XVII relacionades amb el gènere (López Poza 1990), Moreno detecta la presència de Vives en alguna col·lecció de sentències, adagis i emblemes, tant espanyols com estrangers (Moreno 600-601), prova evident que la seua memòria no solament no havia desaparegut dels ambients erudits sinó que en el segle XVII encara gaudia de predicament. Sobre la influència concreta en Gracián afirma Moreno que «los símbolos del *Satellitium* se han relacionado con el *Oráculo Manual y arte de prudència*, una de sus obras de más éxito» encara que reconeix la dificultat d'atorgar amb certesa l'origen i filiació concreta d'alguns aforismes de l'aragonés, tot i que reconeix certs paral·lelismes i coincidències indubtables (Moreno 625 i 635).

Interessant em sembla així mateix el treball de Beatriz Anton on analitza la influència del *Satellitium* fora de les nostres fronteres al tombant del segle XVI: a Alemanya i a Txèquia. En l'obra *Symbola et Emblemata* (Nüremberg, 1590-1604), publicat en quatre *Centuriae*, del botànic i humanista alemany Joaquim Camerarius el Jove (1534-1598) ha trobat Anton alguns emblemes procedents de Vives, com *Tota vita, dies unus* ('tota la vida és com un sol dia') i *Diarii omnes* ('la vida és com un dia', breu), als quals afegeix els seus epigrames i explicacions, tot reconeguent fins i tot el deute que tenia amb l'humanista valencià (Anton 2012), prova evident que el *Satellitium* era considerat un llibre d'emblemes. Potser més important siga per al nostre propòsit l'obra del poeta i humanista txec Georgius Carolides a Carlsperga (1569-1612) *Farrago Symbolica Sententiosa* (Praga 1597), en la que explica diferents emblemes i sentències mitjançant dístics i epigrames de creació pròpia distribuïts en cinc centúries. Doncs bé, les tres primeres centúries reproduïxen pràcticament els 214 emblemes o escortes del *Satellitium*, i en el mateix ordre, i així ho reconeix en les paraules nuncupatòries del llibre: cent en cadascuna de les dues primeres centúries, i els 14 restants en la tercera, als quals incorpora una selecció dels *Adagia chiliades* d'Erasme. I conclou Anton: «al igual que numerosos *adagia* de Erasmo inspiraron varios emblemas de Alciato, y de otros emblematisas, así también hemos comprobado que los *symbola* del *Satellitium animi* de Vives ofrecían rico material sentencioso para los libros de emblemas» (Anton 167). Potser li ha faltat a Anton afirmar que el llibre de Vives és primerenc en el gènere emblemàtic; però el que diu ja és bastant significatiu sobre el tema que ens ocupa.

És segur que una anàlisi més acurada trobaria més presències de Vives en altres autors perquè molts florilegis o repertoris solien alimentar-se uns a altres, algunes màximes i sentències es repetien o es reformulaven segons els interessos del moment i del públic al qual anaven dirigides i, per tant, passaven d'uns autors i editors a altres, sobretot les col·leccions en llatí, que possibilitava a la impremta un «mercat únic» europeu. Era un terreny que permetia i impulsava l'originalitat i la creació d'editors, humanistes i erudits, però també un camp propici al manlleu, com es pot comprovar en una consulta superficial. En qualsevol cas és interessant veure que Vives era conegut arreu d'Europa entre els ambients erudits i aficionats a aquest tipus de publicacions. En el dels proverbis, adagis,

aforismes i sentències ja té el seu lloc indubtable i gaudeix d'autoritat. Caldria insistir i potser restablir el paper que ha desenvolupat en el dels emblemes.

En conseqüència, insistim, si en el segle XVI i XVI –potser en el XVIII també– eren coneguts i citats també els seus emblemes o *symbola*, per què no el recuperen en l'actualitat com un dels autors primerencs del gènere? O com diu Anton, almenys com una evident font d'inspiració dels emblemistes posteriors. Pensem modestament que els elements exposats són mèrits més que suficients perquè l'humanista valencià Joan Lluís Vives ocupe el seu lloc en la història i en la bibliografia de l'emblemàtica, i no ser totalment ignorat, com fins ara. Almenys mereix estar en el «podí»; l'escaló o caixó que haja d'ocupar, el deixem als experts.

REFERÈNCIES

- M: Text de l'edició de Gregori Maians. *Joannis Ludovici Vivis valentini. Opera omnia*, 8 vol., València, 1782-1790.
- LR: VIVES, Luis (1947-1948), *Obras completas*, 2 vol., Aguilar editor, Madrid. Introducció, traducció i notes de Lorenzo Riber. Reedició Consell Valencià de Cultura, València, 1992.
- EJD: VIVES, Juan Luis (1978), *Epistolario*, Editora Nacional, Madrid. Edició preparada per José Jiménez Delgado.
- Alcina: ALCINA, Juan F. (1995), «Notas sobre la pervivencia de Vives en España (siglo XVI)», en C. STROSETZKI (ed.), *Juan Luis Vives. Sein Werk und seine bedeutung für Spanien und Deutschland*, ed. Vervuert (Studia Hispanica 1), Frankfurt, pàg. 213- 228.
- Allen: ALLEN, P.S.; ALLEN, H.M.; GARROD, H.W. (eds.) (1906-1958), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, 12 volums, Clarendon Press, Oxford.
- Anton: ANTON, Beatriz (2012), «*Diarii omnes*. La huella de Juan Luis Vives en los *Symbola et Emblemata* de Joaquín Camerario», en *Studia Philologica Valentina*, núm. 14, pàg. 157-170.
- Bernat: BERNAT VISTARINI, Antonio; CULL, John T. (1999), *Enciclopedia Akal de emblemas españoles ilustrados*, editorial Akal, Madrid.
- Clavería: CLAVERÍA LAGUARDA, Carlos (2018), *Erasmus, hombre de mundo: evasivo, suspicaz e impertinente (misántropo, borrachín, pendenciero)*, Ediciones Cátedra, Madrid.
- Daly: DALY, Peter M. (2014), *The Emblem in Early Modern Europe: Contributions to the Theory of the Emblem*, Ashgate Publishing-Routledge, Abingdom-Oxford.
- Gallego: GALLEGO BARNÉS, Andrés (1982), *Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579). Un humanista aragonés en el Studi General de Valencia*, Institución «Fernando el Católico», Zaragoza.

González: GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Enrique (2008), «Fame and oblivion», dins Fantazzi, *A Companion to Juan Luis Vives*, ed. Brill, Leiden, pàg. 359-413.

GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Enrique; GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ, Víctor, colaborador (2007), *Una república de lectores. Difusión y recepción de la obra de Juan Luis Vives*, Instituto de Investigación sobre la Universidad y la Educación-UNAM.

Índice (maig 2016), núm. 833. Número monogràfic sobre emblemàtica.

López Poza: LÓPEZ POZA, Sagrario (1990), «Florilegios, polyantheas, repertorios de sentencias y lugares comunes. Aproximación bibliográfica», en *Criticón*, núm. 49, pàgs. 61-76.

LÓPEZ POZA, Sagrario (2016), «Los libros de emblemas: género editorial, género literario y fuente de erudición», en *Índice*, núm. 833, pàg. 8-10.

Monzón: VIVES; Joan Lluís (1992), *Introducció a la saviesa i altres escrits*, Edicions Proa, Barcelona. Introducció d'August Monzón; traducció de Ricard M. Sarrió i Vicent Girbés.

Moreno: MORENO GALLEGO, Valentín (2006), *La recepción hispana de Juan Luis Vives*, Generalitat Valenciana, València. Premio Rivadeneyra de la Real Academia Española.

Sanchis: SANCHIS AMAT, Víctor Manuel (2012), *Francisco Cervantes de Salazar (1518-1575) y la patria del conocimiento: la soledad del humanista en la Ciudad de México*, Universitat d'Alacant, tesi doctoral.

Wolff: WOLFF, Étienne (2005), «Maximes et sentences dans l'oeuvre de l'humaniste Vivès», en *Seizième Siècle*, núm. 1, pàg. 135-143.

Data de recepció: 5/2/2019 | Data d'avaluació: 1/3/2019

